

The Gleaner

Vol 11 (1974)

Αφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά

Σολωμού λέξεις

Λίνος Πολίτης

doi: [10.12681/er.9397](https://doi.org/10.12681/er.9397)

Copyright © 2016, Λίνος Πολίτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Πολίτης Λ. (2016). Σολωμού λέξεις. *The Gleaner*, 11, 217–226. <https://doi.org/10.12681/er.9397>

ΣΟΛΩΜΟΥ ΛΕΞΕΙΣ

1) σύνορα

Στὴν ὁδὴ στὸν Μπάιρον, στρ. 16 - 17, ὁ Σολωμὸς βάζει στὸ στόμα τοῦ Ἀγγλοῦ ποιητῆ τὰ ἀκόλουθα λόγια:

«Κάθε γῆ», παραπονιέται, [ὁ Μπάιρον]
«ἐσπλαβώθηκε — εἶναι μιά,
ὅπου ὁ ἄνθρωπος τιμέται,
ἀπὸ δώθενε μακριά,

τὴν ὁποία χτυπάει τὸ κύμα
σύνορα τ' Ἀτλαντικό» κτλ.,

ἐννοώντας τὴν Ἀμερικὴ (τὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖς), ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴ σημείωση 4 τοῦ ἴδιου τοῦ Σολωμοῦ, «ὁ Λόρδ Μπάιρον εἶχε γνώμη νὰ περάσει», καὶ μάλιστα λίγο πρὶν ξεσπάσει ἡ ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση (βλ. στρ. 19). Ἡ Ἀμερικὴ ὀρίζεται στοὺς σολωμικοὺς στίχους ὡς μιὰ χώρα «μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ (τὴν Ἀγγλίαν), τὴν ὁποία ὅμως χτυπάει «σύνορα» τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ». Ἀλλὰ τί θὰ πεῖ σύνορα; Ἡ λέξη ἐδῶ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ πληθυντικὸς τοῦ οὐσιαστικοῦ τὸ σύνορο, ἀλλὰ εἶναι χρησιμοποιημένη ὡς ἐπίρρημα. Τὸ λεξικό Δημητράκου (τὸ μόνον ποὺ ἔχει τὴ λέξη) δίνει τὸ ἐρμηνεύμα: «ἐπίρρ. δημ.: μέχρι, ἕως τῶν συνόρων, τῶν ὁρίων», μὲ μόνη παραπομπή στὸ στίχο τῆς ὁδῆς στὸν Μπάιρον. Ποὺ θὰ τὸν ἐννοεῖ, ἐπομένως: «τὴν ὁποία χτυπᾷ τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὡς τὰ σύνορα». Ἀλλὰ μιὰ τέτοια ἐρμηνεία εἶναι, θαρρῶ, βεβιασμένη.

Ἦδη στὴν ἐκδοσὴ τῶν «Ἀπάντων»¹ (τόμ. 2, Παράρτ., Λεξιλόγιο, σ. 170) εἶχα δώσει τὸ ἐρμηνεύμα: «ἐπίρρ.: μᾶλλον ἐσφαλμένη γραφὴ ἀντὶ σύνορα» (τὸ ὁποῖο ἐρμηνεύεται παρακάτω: «κατὰ τὴν ἴδια στιγ-

1. Χρησιμοποιοῦ τὴ βραχυγραφία Ἀπ. γιὰ τοὺς τρεῖς τόμους τῶν Ἀπάντων, Ἐπιμέλεια - Σημειώσεις Ἀ. Πολίτης, Ἰακωρός, 1948 - 1960. Ἐπί-

σης τὴ βραχυγραφία ΑΕ γιὰ τὸ Ἀ. Σολωμοῦ Ἀυτόγραφα Ἔργα, τόμ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1964.

μή, τὴν ἴδια ὥρα, συγχρόνως, συνάμα). Δηλαδή: ὑπάρχει μιὰ χώρα (ἡ Ἀμερική), ποὺ βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ ἐδῶ, τὴ χτυπάει ὅμως τὴν ἴδια στιγμή τὸ κύμα τοῦ Ἀτλαντικοῦ ὠκεανοῦ (δὲν εἶναι δηλ. καὶ τόσο μακριά, ἀφοῦ τὸ ἴδιο αὐτὸ κύμα χτυπάει ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ τὴν Ἀγγλία). Τὸ νόημα εἶναι ἀπόλυτα ἱκανοποιητικό, καὶ τὸ ἐπίρρημα σύνωρα ἀρκετὰ συνηθισμένο. Τὸ Λεξικὸ Δημητράκου δίνει τὴν ἐρμηνεία (ἐγκαίρως, ἐπικαίρως, σύγκαιρα || συγχρόνως· 2) νεωστί, προσφάτως, τελευταῖα). Καὶ τῆς Πρωίας: (νεωστί, προσφάτως || κατὰ τὴν αὐτὴν στιγμήν, συγχρόνως). Ὁ Σολωμός, μὲ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφία ποὺ χρησιμοποιοῦσε, θὰ εἶχε γράψει βέβαια *σίνωρα* ἢ *σύνωρα* (συχνὰ ἐναλλάσσει τὸ γιῶτα καὶ τὸ ὕψιλον), καὶ ὁ ἀντιγραφέας ἀντέγραψε ὅπως τὸ εἶδε, χωρὶς νὰ πάζει τὸ μυαλό του στὸ λιγότερο συνηθισμένο *σύνωρα*, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ τὸ *σύνωρα* (μὲ ὅμικρον) πέρασε σὲ ὅλες τὶς ἐκδόσεις.

Γιὰ τὸ ποίημα τοῦ Μπαίρον δὲν ἔχουμε χειρόγραφο αὐτόγραφο τοῦ Σολωμοῦ, ἀλλὰ μόνο ἀντίγραφα, τρία τετράδια γραμμένα σὲ διάφορες ἐποχὲς μὲ τὸ χέρι, ὅπως ἐξακριβώθηκε, τοῦ φίλου του Γεωργίου Δε Ρώσσης, τὰ Ζακύνθου ἀρ. 10, ἀρ. 20, καὶ Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Φ. 92². Τὰ ἀντίγραφα τὰ ἔχει ἐπιθεωρήσει ὁ Σολωμός καὶ ἔχει ἐπιφέρει πολλές προσθήκες καὶ διορθώσεις· στὸ ἐπίμαχο σημεῖο³ ὥστόσο δὲν ὑπάρχει καμιά ἐπέμβαση, καὶ ὁ στίχος εἶναι γραμμένος, μὲ τὴν ἱστορικὴ ὀρθογραφία: *Σύνωρα τ' Ἀτλαντικό*. Ὑπάρχει ὅμως, καὶ στὰ τρία χειρόγραφα⁴, ἰταλικὴ μετάφραση (ἔχι ἰταλικὸ σχέδιασμα) ὅλου τοῦ ποιήματος, γιὰ τὴν ὁποία, ὅπως μαθαίνουμε ἀπὸ σχετικὸ γράμμα τοῦ Σολωμοῦ⁵, δούλεψαν μαζὶ ὁ Δε Ρώσσης καὶ ὁ Σολωμός. Ἰδοὺ πῶς μεταφράζονται οἱ δύο στροφές (ὅμοια σὲ ὅλα τὰ χειρόγραφα): *Ogni terra (egli si duole) è fatta schiava — ve n'è una ove l'uomo s'onora abitando, di quà lontana, || la quale è percossa ne' suoi confini dall'onda atlantica* [τὴ χτυπάει στὰ σύνορά της τὸ ἀτλαντικὸ κύμα]. Ὁ μεταφραστὴς δηλαδή (ποὺ εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τὸν ἀντιγραφέα) διάβασε καὶ κατὰλαβε τὸ *σύνωρα* (μὲ ὅμικρον) μὲ τὴν ἔννοια

2. AE 133 - 250. Τὸν γραφέα ἐξακρίβωσε ὁ L. Coutelle, «Ὁ Ἑραμιστὴς» 5 (1967) 11 - 16, διορθώνοντας τὴ δική μου παλαιότερη ἀπόδοση στὰ AE στὸν Λοδοβίκο Στράνη.

3. AE 142 καὶ 212.

4. Κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρουν τὰ δύο,

Ζακύνθου 10 καὶ E.B.E., τὰ ὁποῖα ἐπιθεώρησε ὁ Σολωμός.

5. Δημοσιευμένο ἀπὸ ἐμένα στὴν «Ἀγγλοελληνικὴ Ἐπιθεώρηση» 4 (1949) 169, ἀρ. 4, βλ. καὶ Ὁ Σολωμός *στὰ γράμματά του*, σ. 24. Πρβ. καὶ Coutelle, *ὁ.π.*, σ. 15 - 16.

τοῦ «ὄρια» καὶ μετέφρασε «στὰ σύνορά της». Πῆρε ἄραγε τὴ λέξη ὡς οὐσιαστικὸ (τὰ σύνορα) ἢ ὡς ἐπίρρημα; Εἴτε ἔτσι εἴτε ἄλλιῳς, ἡ ἐρμηνεία του δὲν εἶναι σωστή καὶ δὲν ἔχει καὶ κανένα νόημα. Δὲν ὑπάρχει ὅμως στὸ σημεῖο αὐτὸ καμιά ἐπέμβαση ἢ διόρθωση τοῦ Σολωμοῦ.

Τὸ γεγονός αὐτὸ δὲν μπορεῖ ὥστόσο νὰ ἀνατρέψει, νομίζω, τὴ δική μας ἀνάγνωση *σύνορα*. Ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι ἔκαμε μὲ τὸ ἑλληνικὸ κείμενο, ὁ Σολωμὸς φαίνεται πὼς δὲν προχώρησε σὲ συστηματικὸ ἔλεγχο τῆς ἰταλικῆς μετάφρασης. Ὅπου ὑπάρχουν διαγραφὰς καὶ διορθώσεις, αὐτὲς βρίσκονται ἀποκλειστικὰ σὲ στροφές ποὺ ὁ Σολωμὸς τοὺς εἶχε δώσει στὰ ἑλληνικὰ καινούργια μορφή καὶ οἱ διορθώσεις του προσαρμόζουν τὴ μετάφραση στὸ νέο κείμενο. Στὸ δεύτερο ἄλλωστε, νεώτερο χειρόγραφο, τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ποὺ τὸ ἐπεξεργάζεται καὶ πάλι ἐξαντλητικὰ ὁ Σολωμὸς, ἔχει σημειώσει ὀρισμένες παρατηρήσεις ποὺ φανερώνουν πὼς ὅλο αὐτὸ τὸ σημεῖο δὲν τὸν ἱκανοποιοῦσε καὶ πὼς ἤθελε νὰ τὸ ξαναπλάσει: *Ξαναπλάσε τῆς Ἀμερικῆς τὴ μορφή, Κοίτα, E interrompi perché così è prosa. Massa rilevata le forte sopra l'America ove voleva andare, e a cui preferì poi la Grecia*⁶.

2) *ζαλεύω*

Στὸν «Κρητικόν», ἀπ. 22, ἀφοῦ χάθηκε ἡ μορφή τῆς Φεγγαροντυμένης, ὁ Κρητικὸς διηγεῖται τί τοῦ συμβαίνει (ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή): ὁ πόλεμος δὲν τοῦ εἶναι πιά χαρά, ἀπλώνει τὸ χέρι του ψωμοζητώντας,

κι ὅταν χορτάτα δυστυχιὰ τὰ μάτια μου ζαλεύουν,
ἀργά, κι ὀνείρατα σκληρὰ τὴν ξαναζωντανεύουν,
ξυπνῶ φρενίτης κτλ.

Τί θὰ πεῖ *ζαλεύω*; Τὰ *Λεξικά* δὲν μᾶς πολυβοηθοῦν. Τοῦ Δημητράκου ἀποθησαυρίζει τὴ λέξη καὶ τῆς δίνει δύο ἐρμηνείες: 1) φέρω ζάλην, *ζαλίζω* (μὲ παραπομπή στὸ στίχο τοῦ «Κρητικοῦ»), καὶ 2) *σκαλεύω*, *σκιρτῶ* (μὲ παραπομπή στὸν Γρυπάρη)⁷. Τῆς Πρωίας παρέχει μόνον ἓνα ἐρμήνευμα: «(ρ. ἀμετβ.) *ζαλίζομαι*», χωρὶς παραπομπή. Τὸ ἴδιο καὶ ἡ Μεγ. Ἑλληνικὴ Ἑγκυκλοπαιδεία: «*ζαλίζομαι*, *σκοτοδινιῶ*», παραπέμποντας σὲ «ἄσμα» (!), δηλαδὴ στὸ στίχο τοῦ «Κρητικοῦ», καὶ προσθέτοντας «*ἀλέξιος σπανιωτάτη*». Ἀντίθετα ὁ Βλαστός (Συνών.

6. *AE* 212, βλ. καὶ "Απ. 1, 342.

7. Καὶ ὁ Στρεμὸν χαμοσποτὸς στὰ

πόδια⁷ τῆς *ζαλεύει* (ἀπὸ τὸ γνωστὸ σονέτο τοῦ «Ροδόπη»).

Συγγεν. σ. 232) ἀναφέρει τὸ ρῆμα ὡς συνώνυμο τοῦ φορτώνω: «ζαλώνω, ζαλέβω, ζαλιγκώνω». Στὸ ἀρχεῖο τοῦ Λεξικοῦ τῆς Ἀκαδημίας ἡ λέξις δὲν ἔχει ἀποθησαυρισθεῖ ἀπὸ ἄλλη πηγὴ, καὶ τὰ μόνα λήμματα ποὺ ὑπάρχουν εἶναι οἱ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ καὶ τοῦ Γρυπάρη, καθὼς καὶ παραπομπὴ στὸ λῆμμα «ἀποζαλεύω», τὸ ὁποῖο (στὸ δημοσιευμένο τμήμα τοῦ Λεξικοῦ) ἐρμηνεύεται: «ἀναπαύομαι, ἡσυχάζω». Τέλος, στὸ γλωσσάριο τῶν «Ἀπάντων»⁸ ἔχω δώσει τὴν ἐρμηνεία «κινεῖμαι ἀργὰ σὰν ἴσκιος, καὶ μτφ.: πέφτω σὲ βύθος [...]» — ἐρμηνεία, πού, ὅπως δείχνει καὶ τὸ ἐρωτηματικό, δὲν μοῦ φαινόταν ικανοποιητική. Τὰ περισσότερα δηλαδὴ ἐρμηνεύματα συσχετίζονται τὴ λέξιν εἴτε μὲ τὴ ζάλη εἴτε μὲ τὸ σαλεύω, καὶ μόνο ὁ Βλαστός μὲ τὸ ζαλῶνω (φορτώνω). Καμιά ὥστόσο ἀπὸ τίς ἐρμηνεῖες αὐτὲς δὲ δίνει ικανοποιητικὸ νόημα στὸ στίχο τοῦ Σολωμοῦ ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει.

Τὴ σπανιότατη λέξις, μετὰ τὸ Σολωμό, δὲν τὴν ἔχει χρησιμοποιήσῃ μόνο ὁ Γρυπάρης, ἀλλὰ καὶ ἓνας ἄλλος ποιητής, ὁ Καλύμνιος Γιάννης Κλ. Ζερβός, καὶ μάλιστα, ὅσο μπόρεσα νὰ ἐξακριβώσω⁹, ὄχι λιγότερο ἀπὸ ἑξὶ φορές:

ζαλεύει μέσα στὴν καρδιὰ σὰν σκοτεινὸ ἔνα πνεῦμα
(Τρίπτυχο ζωῆς, σ. 31)

καὶ τὴν ψυχὴ σὲ ὄνειρου νὰ ζαλεύει / δρόμο
(Ρυθμοὶ ζωῆς, σ. 781)

πὼς τ' ἀεράκι τῆς νυχτὸς τὴ φλόγα ἀνασαλεύει
τῆς φθινοπωρινῆς ἐλιᾶς, μὲ ὅμοιον ἠχὸ ζαλεύει,
Ἀλαφροῖσκιωτε καλέ, στὸ σωθικὸ ἢ φωνὴ σου
(αὐτ. σ. 100)

μέσα ἢ ψυχὴ βαργόμῃσε, μαύρη ζαλεύει
(Ὁ νεκρὸς ἀδερφός, σ. 22)

μὰ στὰ βάθη ζαλεύει αἰώνιο βράδυ
(Παρ. ἀντίφ. σ. 74)

σὲ κόχη ἐκκλησιᾶς, ποὺ στοὺς θόλους ζαλεύει σκοταδερὸ χάος
(Ζωὴ νησ., σ. 93)

Εἶναι φανερό πὼς ὁ Ζερβὸς χρησιμοποιεῖ τὴ λέξιν μὲ τὴ σημασία

8. Τόμ. 2, Παράρτημα, σ. 153.

9. Ἀπὸ λήμματα ποὺ εἶχα συγκεντρώσει γιὰ ἓνα Λεξικὸ (γλωσσάριο) τῆς νέας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας ποὺ σχεδιάζα καὶ ποὺ εἶναι κατατεθει-

μένα σήμερα στὸ Ἰνστιτοῦτο Νεοελληνικῶν Σπουδῶν (Ἰδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη) τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

τοῦ «ἀργοσχελεύω, κινουῖμαι ἀργὰ σὰν ἴσκιος», σὲ συνδυασμὸ πάντοτε μὲ κάτι σκοτεινὸ (νύχτα, ὄνειρο, χάος κτλ.). Ἐνθυνοῦμαι μάλιστα καλὰ, τὴν ἐρμηνεία ποὺ ἔδωσα στὸ Γλωσσάριο τῶν «Ἀπάντων» μᾶς τὴν εἶχε δώσει, ἀπαντώντας σὲ σχετικὸ ἐρώτημα τοῦ Γ. Ν. Πολίτη, ὁ ἴδιος ὁ Ζερβός. Ἦταν ποιητὴς ποὺ ἤξερε καλὰ τὴ λαϊκὴ γλῶσσα καὶ ἀντλοῦσε ἀπευθείας ἀπ' αὐτήν. Ἦταν ὅμως καὶ ποιητὴς λόγιος καὶ δὲν μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ὑπόψια νὰ πῆραν, καὶ αὐτὸς καὶ ὁ Γρυπάρης, τὴ λέξη ἀπὸ τὸ Σολωμὸ καὶ νὰ τῆς ἔδωσαν τὴν ἔννοια ποὺ πίστευαν ὅτι ἔχει. Τὴν ὑπόψια αὐτὴ ἐνισχύει καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ἀρχεῖο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ δὲν ὑπάρχει, ὅπως εἴπαμε, ἀποθησαυρισμένη ἀπὸ κανένα ἄλλο κείμενο ἢ ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση ἢ λέξη ζαλεύω. Ἀπὸ συμπληρωματικὲς πληροφορίες ποὺ ζήτησα¹⁰, ἡ λέξη εἶναι ἄγνωστη στὴν Κάλυμνο (πατρίδα τοῦ Γιάννη Κλ. Ζερβοῦ) καὶ γενικὰ στὰ Δωδεκάνησα.

Ἐνας ἄλλος δρόμος γιὰ νὰ διαπιστώσουμε πῶς ἀκριβῶς ἐννοοῖσε τὴ λέξη ὁ Σολωμὸς εἶναι ἡ ἐρευνα τῶν αὐτογράφων, εἰδικὰ τοῦ τετραδίου ποὺ περιέχει τὸν «Κρητικόν»¹¹. Τὸ ποίημα τὸ ἔχει δουλέψει ἐξαντλητικὰ ὁ Σολωμὸς· στὸ αὐτόγραφο τετράδιο βρίσκουμε τίς διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες καὶ πολλοὺς στίχους διορθωμένους καὶ ξαναγραμμένους πολλὲς φορές¹². Δυστυχῶς ὁ στίχος ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, στὴ διατύπωση ποὺ τὸν ξέρουμε, ἀπαντᾷ ὅμως μία καὶ μοναδικὴ φορὰ (AE 371 A 5). Μεταγράφω στὴ συνηθισμένη ὀρθογραφία:

*κι ὅταν χορτάτα δυστυχιὰ τὰ μάτια μου ζαλεύουν
ἀργά, κι ὄνειράτα σκληρὰ τὴν ξαναζωντανεύουν.*

Σὲ δύο διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες παρακάτω οἱ στίχοι παίρνουν ἄλλη μορφή, χωρὶς νὰ χρησιμοποιεῖται τὸ ρῆμα ζαλεύω:

*ὁπότε νύχτα ἀργὰ πολέ, τὰ βάσανα ὁ λογισμὸς μου
κι ὕπνος σκληρὸς πλιὰ ζωντανὰ τὰ ξαναφέρειν ὀμπρός μου*
(A.E. 374 A 31 - 32)

10. Ἀπὸ τὸν συνάδελφο κ. Ἄν. Καραναστάση, συντάκτη τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ καὶ Δωδεκανήσιον τὸν ἴδιον, ποὺ τὸν εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

11. Ζακύνθου ἀρ. 11: AE 354 - 380.

12. Βλ. καὶ Α. Πολίτη, *Ἡ δομὴ τοῦ Κρητικοῦ*, «Κερκυραϊκὰ Χρονικά» 15 (1970) 181 - 188 (= *Θέματα τῆς λογοτεχνίας μας*, Δεύτερη σειρά, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 86 - 98).

και ὁπότε νύχτα ἀργὰ πολὺ τὰ . . . ὁ λογισμός μου
 και ὁ ὕπνος ὁ σκληρὸς τὰ ξαναφέρει ὁμπρὸς μου
 (AE 379 A 5-6).

Ὁ Σολωμός, ξέρουμε, κάνει πολὺ συχνὰ γραφικὰ σφάλματα (lapsus calami)¹³. Ἐνα ἀπὸ τὰ πιὸ συνηθισμένα εἶναι ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ σ καὶ τὸ ζ (ἴσως καὶ ἀπὸ τὴν ἀρχαιότερη ἰταλικὴ γραφή, ὅπου τὸ s γράφεται σὺν ἐλληνικῷ ζήτα). Τὰ παραδείγματα εἶναι ἄπειρα· σημειῶνῶ μερικὰ: AE 289, 11 Ζάλπιγγα, 333 B 4 παρομιαζι (= παρόμοιαση), 335 B 29 εσταματιζαν (= ἐσταματῆσαν), 363 A 20 καὶ 368 B 2 ζοξετε (= σῶζεται), 366 A 5 καὶ 370 B 5 αναγαλιαζαν (= ἀναγαλλιάσαν), 37 B 25 εζαστιζε (= ἐσάστισε) κ.ἄ.π. Μάλιστα στὸ 260 A 5 εἶχε γράψῃ πρῶτα «επέζαν»¹⁴, ποὺ τὸ διορθώνει ὁ ἴδιος σὲ «επέσαν». Ὑπάρχει καὶ ἡ ἀντίστροφη σύγχυση: 341,24 σεστι (= ζέστη), 407, 9 ισιχασι (= ἡσυχάζει). Μπορεῖ λοιπὸν καὶ ἐδῶ (στὴ μοναδικὴ περίπτωση ὅπου χρησιμοποιεῖ τὸ ρῆμα ὁ Σολωμός) νὰ ἔχουμε νὰ κάμουμε μὲ ἀνάλογο γραφικὸ σφάλμα: ζαλεύουν, ἀντὶ γιὰ σαλεύουν. Κι ὅταν χορτάτα δυστυχιὰ τοῦ μάτια μου σαλεύουν. Τὸ ρῆμα σαλεύω ὡς ἀμετάβατο ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τοῦ: «κλονίζομαι, ταλαντεύομαι, κινδυνεύω νὰ πέσω» (βλ. Λεξικὰ Δημητράκου, Πρωίας, πρβ. καὶ τὴν ἔκφραση «σάλεψε ὁ νοῦς του»).

Γιὰ πολὺν καιρὸ εἶχα πιστέψῃ πὼς ἔτσι λυνόταν τὸ πρόβλημα. Εἰσήγαγα μάλιστα τὴ γραφή «σαλεύουν» στὴ δεύτερη ἐκδοσὴ τῆς «Ποιητικῆς Ἀνθολογίας» (τόμ. 5, σ. 41, πρβ. καὶ σημείωσιν σ. 190). Ἐνόμιζα ἀκόμη πὼς τὸ «σαλεύουν» αὐτὸ πρέπει νὰ συναφθεῖ μὲ τὸ «ἀργὰ» τοῦ ἐπόμενου στίχου: *Κι ὅταν χορτάτα δυστυχιὰ τὰ μάτια μου σαλεύουν ἀργά, κι ὀνειράτα σκληρὰ τὴν ξαναζωντανεύουν*. Ἀλλὰ τὸ «ἀργὰ» ἔχει τὴ σημασίαν τοῦ «ἀργὰ τὴ νύχτα», ὅπως στίς ἄλλες δύο παραλλαγές (βλ. παραπάνω): ὁπότε νύχτα ἀργὰ πολὺ, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ συναφθεῖ μὲ τὰ ζαλεύουν-σαλεύουν.

Ὡστόσο, ἂν ὁ στίχος στὴ διατύπωση ποὺ τὸν ξέρουμε ἀπαντᾷ μόνον μιὰ φορὰ στὸ αὐτόγραφο τετράδιο, σὲ προηγούμενες σελίδες ὑπάρχει ἓνα πρῶτο σχέδιο τῶν στίχων, μαζὶ μὲ ἓνα σχεδιάσμα ἰταλικὸ (AE 367 A 5-8), τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσῃ νὰ βροῦμε τὴν ἀκριβῆ ἔννοια ποὺ ἤθελε νὰ δώσει τοὺς στίχους ὁ Σολωμός: *Spesso quando mi addormento coll'anima saturata delle mie disgrazie,*

13. Βλ. καὶ AE, τόμ. 2, σ. 7'.

14. Ὅχι *επέσαν*, ὅπως κατὰ λάθος στὰ AE.

e i sogni crudeli me le fanno rivivere, ed odo i †...† perderla. (Συχνά όταν αποκοιμιέμαι με την ψυχή χορτάτη από τις δυστυχίες μου, και τὰ σκληρά όνειρα με κάνουν νά τις ξαναζώ, και άκούω τούς [ή τὰ] ... νά τή χάσω). Δυστυχώς οί τελευταίες λέξεις πριν από τὸ perderla εἶναι δυσανάγνωστες, τὸ σημεῖο όμως πού ἀντιστοιχεῖ στὸν ἐπίμαχο στίχο εἶναι τὸ προηγούμενο: «όταν αποκοιμιέμαι με την ψυχή χορτάτη (saturata: κορεσμένη) από τις δυστυχίες μου». Τὸ: ἡ ψυχή χορτάτη από τις δυστυχίες μου ἀντιστοιχεῖ στὰ μάτια τὰ χορτάτα δυστυχιά, και τὸ όταν ζαλεύουν (τὰ μάτια μου) πρέπει ν' ἀντιστοιχεῖ στὸ: όταν αποκοιμιέμαι (όταν με παίρνει ὁ ύπνος: quando mi addormento).

Τὰ πράγματα μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ Σολωμός ἔγραψε ζαλεύουν (όχι σαλεύουν), τὴ λέξη ὥστόσο δὲν τὴ χρησιμοποίησε με τὴ σημασία τοῦ «σαλεύω» ἢ τοῦ «ζαλίζομαι» πού δίνουν τὰ λεξικά. Τὸ ῥῆμα πρέπει, νομίζω, νά συνδεθεῖ με τὸ ἀποζαλεύω (πού αὐτὸ σίγουρα μαρτυρεῖται), καθὼς και με τὸ ζαλώνω - ζαλιά τοῦ Βλαστοῦ. Ἄν τὸ ἀποζαλεύω ἔχει τὴν ἀρνητικὴν σημασία «ἀποθέτω τὸ φορτίο, ἐλευθερώνομαι ἀπὸ τὸ βάρος» και ὕστερα «ἀναπαύομαι, ἡσυχάζω, ἀμεριμνῶ» (βλ. παραπάνω)¹⁵, τὸ ζαλεύω θὰ ἔχει τὴ θετικὴ τοῦ «φορτώνω» και τὴ μέση τοῦ «φορτώνομαι, ἔχω βάρος». Καὶ όταν χορτάτα δυστυχιά τὰ μάτια μου ζαλεύουν = βαραινουν, και ἔτσι βαριά καθὼς εἶναι, κλείνουν και με παίρνει ὁ ύπνος: mi addormento.

3) τῆς φύσης τραγουδάει

Στὸν «Κρητικὸν» πάλι, στὸ ἴδιο ἀπ. 22, παρακάτω, στὸ θαυμάσιο κομμάτι με τὸν ἦχὸ γλυκύτατον ἦχὸ (στ. 23 κ.έ.) ὁ ποιητὴς προσπαθεῖ νά προσδιορίσει ἀρνητικὰ τὴ φύση τοῦ ὑπερκόσμιου αὐτοῦ ἦχου: Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνή ..., δὲν εἶν' ἀηδόνι κρητικὸ ..., δὲν εἶν' φιαμπόλι τὸ γλυκὸ ... Ἀκολουμένο, πουλί, φωνή, δὲν εἶναι νά ταιριάζει. Τὸ πρῶτο μοτίβο, τῆς φωνῆς τῆς κορασιᾶς, στίς πρῶτες ἐπεξεργασίες τοῦ ποιήματος¹⁶ ἢ δὲν ἀναφέρεται καθόλου ἢ ἀναφέρεται με δύο μόνο στίχους (ἀκριβέστερα με ἐνάμιση):

Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνή ...

ὅ,τι θολώνουν τὰ νερά στὸ πυκνὸ δάσος μόνη¹⁷.

15. Βλ. και Ἰστ. Λεξ. ἀποζάλεμα : «ἀνάπαυσις, ἡσυχία».

16. Ἔχουμε συνολικά ἑξὶ διαδο-

χικὲς συνθετικὰς ἐπεξεργασίες, βλ.

Πολίτη, Ἡ δομὴ τοῦ Κρητικοῦ, δ.π.

17. Βλ. ΑΕ 363 Α 3-4, και με ἐλά-

Ἡ πρώτη φορά πού ἔχουμε τοὺς στίχους στὴ μορφή πού μᾶς τοὺς παρέδωσε ὁ Πολυλᾶς (καὶ τέσσερις ἀντὶ γιὰ δύο) εἶναι στὴν τελικὴ (ἔκτη) ἐπεξεργασία (379 A 27 - 30):

*Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνὴ στὰ δάση πού φουντώνουν
καὶ βγαίνει¹⁸ τ' ἄστρο τοῦ βραδιοῦ καὶ τὰ νερὰ θολώνουν,
καὶ τὸν κρυφὸ τῆς ἔρωτα τῆς φύσης τραγουδάει,
τοῦ δέντρον καὶ τοῦ λουλουδιοῦ πού ἀνοίγει καὶ λυγáει.*

Τοὺς δύο τελευταίους στίχους τοὺς ἔχει διαγράψει ὁ Σολωμὸς καὶ ἔχει γράψει δίπλα «Βάλ' το ἄλλοῦ». Δὲν τὸ ἔβαλε ὅμως πουθενά ἄλλοῦ, καὶ ἔκαμε ἄριστα ὁ Πολυλᾶς πού μᾶς διέσωσε τοὺς ἔξοχους στίχους. Μόνο πού ἔκαμε μιὰ σιωπηρὴ διόρθωση· γιὰ τὸν προτελευταῖο στίχο ὁ Σολωμὸς ἔχει γράψει τις φρσις, φανερό γραφικὸ λάθος, πού ὁ Πολυλᾶς τὸ διόρθωσε τῆς φύσης.

Διόρθωσε ὅμως σωστά; Νομίζω ὅχι. Ὁ Σολωμὸς, εἶπαμε, συχνὰ κάνει λάθη γραφικά· δίπλα στὴ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ σ καὶ τὸ ζ πού εἶδαμε, ἄλλο λάθος, ἐπίσης πολὺ συνηθισμένο, εἶναι ἡ σύγχυση ἀνάμεσα στὸ φ καὶ τὸ β (σύγχυση πολὺ συνηθισμένη καὶ σήμερα στοὺς μαθητές, ἀλλὰ καὶ στὸν προφορικὸ λόγο). Ἀναφέρω μερικὰ τέτοια γραφικὰ λάθη: AE 172 A 45 φαθυ (= βάθη), 178 A 3 γυρεφυ (= γυρεύει), 180 A 19 φυζι (= βυζί), 370 A 33 ξαναπροφένι (= ξαναπροβαίνει), 377 A 15 φλαστυμια (= βλαστήμια). Ἡ καὶ ἀντίστροφα: 56 B 21 βιζοντα (= φυσώντας), 68, 27 βοβατε (= φοβᾶται). Τὰ παραδείγματα θὰ μπορούσαν εὐκόλως νὰ πολλαπλασιαστοῦν. Ἀναφέρω μόνο ἓνα ἀκόμα, ἀποφασιστικό: 17 A 11 φρύσυ (= βρύση).

Γράφοντας λοιπὸν φρσις ὁ Σολωμὸς δὲν ἐννοοῦσε φύσης, ἀλλὰ βρύσης:

*καὶ τὸν κρυφὸ τῆς ἔρωτα τῆς βρύσης τραγουδάει,
τοῦ δέντρον καὶ τοῦ λουλουδιοῦ πού ἀνοίγει καὶ λυγáει.*

Χιστες παραλλαγές: 367 A 24 - 25, 368 B 17 - 18, 371 A 24 - 25, 375 A 6 - 7. Τὴν πρώτη φορά ὁ ἐλλιπὴς πρῶτος στίχος συμπληρώνεται μὲ τὴν ἐπεξήγηση: «(Il primo amore)». Στὸ 369 A 1 - 2 δύο στίχοι ἀπομο-

νωμένοι ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους: Δὲν εἶναι κορασιᾶς φωνὴ ὅπ' ἀνθοστολισμένη / ὅ,τι θολώσουν τὰ νερὰ στὸ πυκνὸ δάσος μπαίνει.

18. Διορθωμένο ἀπὸ ἀρχικὸ κι ἐβγήκε.

Ὁ ποιητής δηλαδή δὲν ἀναφέρεται πρῶτα σὲ κάτι γενικὸ καὶ ἀφηρημένον (τῆς φύσης), γιὰ νὰ προχωρήσει ὕστερα σὲ δύο μερικὰ καὶ συγκεκριμένα (τοῦ δέντρον καὶ τοῦ λουλουδιοῦ), ἀλλὰ ἀναφέρεται εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν στὰ συγκεκριμένα· ἡ κορασιὰ δὲν τραγουδάει (δὲν ἐκφράζει) τὸν ἔρωτά της γενικὰ καὶ ἀφηρημένα στὴ «φύση», ἀλλὰ σὲ πράγματα χεροπιαστὰ καὶ συγκεκριμένα τοῦ φυσικοῦ κόσμου (αὐτὰ στὰ ὁποῖα ἀπὸ τὴ φύση του ρέπει ὁ ποιητής): στὴ βρύση, στὸ δέντρο, στὸ λουλούδι. Ἡ σωστὴ ἀνάγνωση βρύσης μᾶς ἐπιτρέπει, λοιπόν, καὶ μιὰν ἀκριβέστερη διείσδυση στὴν ποιητικὴ τοῦ Σολωμοῦ.

4) ποὺ παίρνει τὴ λαλιά του

Στὸ ἴδιο κομμάτι τοῦ «Κρητικοῦ», ἀμέσως μετὰ τὸ μοτίβο τῆς φωνῆς τῆς κορασιᾶς ἀκολουθεῖ τὸ μοτίβο τοῦ κρητικοῦ ἀηδονιοῦ (στ. 29 - 32):

Δὲν εἶν' ἀηδόνι κρητικὸ ποὺ παίρνει τὴ λαλιά του
σὲ ψηλοὺς βράχους καὶ ἄγριους ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του,
καὶ ἀντιβουίζει ὀλονυχτὶς ἀπὸ πολλὴ γλυκάδα
ἢ θάλασσα πολὺ μακριά, πολὺ μακριὰ ἢ πεδιάδα...

Οἱ δύο πρῶτοι στίχοι ἔχουν τὶς ἀκόλουθες μορφές στὶς διαδοχικὲς ἐπεξεργασίες τοῦ ποιήματος:

- (1) Δὲν εἶν' τ' ἀηδόνια τὰ γλυκὰ ποὺ κιληδοῦν στὴν Κρήτη
(ἀπὸ πάνω προσθεμένο:) ... ἄτους
ἀπὸ τοὺς βράχους¹⁹ τοὺς ψηλοὺς ποὺ στένουν τὴ φωλιά τους
(360 A 4-5)
- (2) Δὲν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ ποὺ στέρνει τὴ λαλιά του
ἀπὸ τοὺς βράχους τοὺς ψηλοὺς ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του
(363 A 5-6)
- (3) Δὲν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ μὲ τὴ γλυκιὰ λαλιά του
πάνω στοὺς βράχους τοὺς ψηλοὺς ποὺ στένει τὴ φωλιά του
(367 A 26-27)
- (4) Δὲν εἶναι ἀηδόνι κρητικὸ ποὺ σέρνει τὴ λαλιά του
στοὺς ψηλοὺς βράχους καὶ ἄγριους ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του
(368 B 19-20)

19. Πρώτη γραφή: πάνω στοὺς βράχους.

- (5) Δέν εἶναι ἀηδόνι κορητικὸ μὲ τῇ γλυκιᾷ λαλιά του
στοὺς ψηλοὺς βοράχους κι ἄγριοιους ποὺ στένει τὴ φωλιά του
(371 A 26-27)
- (6) Δέν εἶναι ἀηδόνι κορητικὸ ποὺ σέρνει τὴ λαλιά του
ἀπὸ ἄγριοιους βοράχους καὶ ψηλοὺς ποὺ στένει τὴ φωλιά του
(375 A 8-9)
- (7) Δέν εἶναι ἀηδόνι κορητικὸ ποὺ σέρνει τὴ λαλιά του
σὲ ψηλοὺς βοράχους κι ἄγριοιους ὅπ' ἔχει τὴ φωλιά του
(379 A 31-32)

Οἱ διαδοχικὲς αὐτὲς παραλλαγές εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσες καθὼς μᾶς δείχνουν πῶς ὁ Σολωμὸς σιγὰ σιγὰ κατασταλάζει στὴν τελικὴ μορφή. Αὐτὴ τὴν τελικὴ μορφή, ἀπὸ τὴν τελευταία ἐπεξεργασία τοῦ ποιήματος²⁰, μᾶς δίνει ὁ Πολυλᾶς· μόνο ποὺ τὸ σερονι τοῦ σολωμικοῦ χειρογράφου τὸ διάβασε περὶ καὶ ἔγραψε παίρνει. Τὸ σ εἶναι γραμμένο (καθαρά, νομίζω) πάνω σὲ ἓνα ἄλλο γράμμα, ποὺ δὲν εἶναι ὅμως π, ἀλλὰ ἴσως τ (ὁ Σολωμὸς εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει μὲ τ, δηλ. μὲ τὴ γλυκιᾷ λαλιά του — ὅπως στίς παραλλαγές 3 καὶ 5· ἀλλὰ διόρθωσε ἀμέσως, διέγραψε τὸ μὲ καὶ ἔγραψε ἀπὸ πάνω ποὺ, καὶ διόρθωσε τὸ τ σὲ σ). Ἄλλωστε στίς ἄλλες δύο παραλλαγές 4 καὶ 6 τὸ χειρόγραφο ἔχει ἐπίσης σερονι μὲ καθαρότατα γραμμένο τὸ σίγμα· ἐνῶ σὲ καμιά ἀπὸ τίς παραλλαγές δὲν ὑπάρχει ἡ γραφὴ παίρνει. Ὁ στίχος πρέπει λοιπὸν νὰ διορθωθεῖ: ποὺ σέρνει τὴ λαλιά του²¹.

Αἶνος Πολίτης

20. Βλ. καὶ παραπάνω σ. 221, σημ. 12.

21. Καὶ τίς δυὸ αὐτὲς γραφές: τῆς βούσης τραγουδάει καὶ ποὺ σέρνει

τὴ λαλιά του, τίς εἰσήγαγα στὴ 2ῃ ἔκδοσιν τῆς Ποιητικῆς Ἀνθολογίας, σ. 41 (βλ. καὶ σημ. σ. 190).